

BÖYÜK QAFQAZIN ŞİMAL-QƏRB HİSSƏSİNDƏ BƏZİ NADİR NÖVLƏRİN SENOPOPULYASIYALARININ VƏZİYYƏTİ

Nigar Mürsəl qızı

*AR ETN Botanika İnstitutu, Bakı
nigar_mursal@yahoo.com*

Son illər Azərbaycanın regionlarının iqtisadi və sosial inkişafı kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə yeni torpaq sahələrinin salınmasını və infrastrukturun genişlənməsini zəruri etmişdir. Belə olan şəraitdə ölkəmizin bitki aləminə antropogen faktorların mənfi təsiri artır, bəzi bitkilərin arealları daralır, bir çox növlər itmə təhlükəsi ilə üzləşir. Bununla yanaşı, o da məlumdur ki, nadir və təhlükə altında olan bitkilər ekoloji və antropogen təhlükələrə qarşı daha həssas olan kiçik və ya azalmış populyasiya əmələ gətirməyə meyllidirlər [Zang et al., 2016]. İnsanların aktiv təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində bir çox bitki növlərinin itmə təhlükəsinə məruz qalmasını şərtləndirən aqressiv şəraitin yaranmasına rəvac verilir [Wraith, Pickering, 2019]. Eyni zamanda, insanların mobilliyinin artması nəticəsində invaziv növlərin yerli floraya sürətlə daxil olması və bəzi hallarda onların kifayət qədər aqressiv olan ekspansiyası bir çox aborijen bitki növlərinin sıxışdırılaraq ərazidən çıxarılmasını və məhv olmasını şərtləndirən amillərə əlavə olunmuşdur [Downey, Richardson, 2016].

Böyük Qafqazın qərb hissəsində yerləşən Şəki və Oğuz rayonlarında müxtəlif ekoloji şəraitlərdə 11 nadir növ aşkarlanmış, onlardan 3 növün müxtəlif hündürlük qurşaqlarında senopopulyasiyalarının vəziyyəti öyrənilmiş və tipləri müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı Kitab"ının 3-cü nəşrinə daxil edilən *Platanthera chlorantha* (Cust.) Reichenb., *Ophrys oestriifera* M.B. növlərinin, eləcə də həssas növ olan *Galanthus alpinus* Sosn. var. *alpinus* bitkisinin populyasiya-ontogenetik səviyyədə tədqiqatı aparılmışdır [AR Qırmızı Kitabı, 2023].

Tematik plana dair Şəki və Oğuz rayonlarında aparılan çöl işləri zamanı aşkar olunan *Platanthera chlorantha*, *Galanthus alpinus* var. *alpinus* və *Ophrys oestriifera* növlərinin senopopulyasiyalarının (SP) populyasiya-ontogenetik metodların istifadəsi ilə ontogenetik və demoqrafik strukturu öyrənilmişdir. Fərdlərin ontogenetik vəziyyətini təyin etmək üçün ontogenezin diskret təsviri konsepsiyasından istifadə edilmişdir. Yaş, bərpaolunma, əvəzolunma, qocalma və effektivlik indeksləri hesablanmışdır.

Senopopulyasiyaların ontogenetik və demoqrafik strukturunun öyrənilməsi zamanı A.A.Uranov və bu məktəbin davamçılarının prinsip və metodlarından istifadə edilmişdir [Уранов, 1975; Злобин, 2013]. Senopopulyasiyanın demoqrafik parametrləri əsasında ontogenetik spektr müəyyən edilmişdir. Növlərin senopopulyasiyalarının fərdlərini və ontogenetik strukturunu öyrənmək üçün model meydançalarında (10 m²) 10-15 kiçik (1 m²-lik) meydançalar qoyulmuşdur. Meydançalarda fərdlərin ümumi sayı və hər bir yaş qrupundakı fərdlərin ümumi sayı hesablanmışdır. Senopopulyasiyanın tipi L.A.Jivotovskinin normal populyasiyanın $\Delta-\omega$ (delta-omega) təsnifatı əsasında təyin edilmişdir [Животовский, 2001].

Platanthera chlorantha nadir növünün Şəki rayonundakı senopopulyasiyasında (SP 1) juvenil (j) fərdlərin pay faizi 12,32%, immatur (im) – 17,12%, virginil (v) – 13,01%, cavan generativ (g1) – 21,92%, orta generativ (g2) fərdlərin – 16,44%, yaşlı generativ (g3) – 10,96%, subsenil (ss) – 6,16%, senil (s) fərdlərin isə 2,05% idi.

Galanthus alpinus var. *alpinus* nadir növünün Şəki rayonundakı senopopulyasiyasında (SP 2) juvenil fərdlərin pay faizi 19,69%, immatur – 11,36%, virginil – 23,48%, cavan generativ – 28,79%, orta generativ fərdlərin – 10,61%, yaşlı generativ – 3,79%, subsenil 2,27% idi. Senil fərdlər isə aşkar olunmamışdır.

Ophrys oestriifera nadir növünün Oğuz rayonundakı senopopulyasiyasında (SP 3) juvenil fərdlərin pay faizi 23,07%, immatur – 7,69%, virginil – 7,69%, cavan generativ – 38,46%, orta generativ fərdlərin – 15,38%, yaşlı generativ – 7,69% idi. Subsenil və senil fərdlər aşkar olunmamışdır.

Məlum olmuşdur ki, bütün senopopulyasiyalar normaldır, *Galanthus alpinus* var. *alpinus* növünün senopopulyasiyası senil fərdlərin yoxluğu səbəbindən, *Ophrys oestriifera* növünün senopopulyasiyası isə subsenil və senil fərdlərin yoxluğu səbəbindən tam deyil. Tədqiq edilmiş 3 senopopulyasiyanın məkan və demoqrafik qiymətləri cədvəldə əks olunmuşdur. Δ və ω indekslərinə əsasən SP 1 keçid, SP 2 və SP3 isə cavan tiplidir.

Cədvəl

Platanthera chlorantha, *Galanthus alpinus* var. *alpinus* və *Ophrys oestriifera* bitkilərinin senopopulyasiyalarının məkan və demoqrafik göstəriciləri

No	n	$X_{\text{üm}}$	X_{pre}	X_g	X_{post}	$I_{\text{bəpa}}$	I_{qoc}	$I_{\text{əvəz}}$	Δ	ω	Tipi
SP 1	146	9,73	2,83	3,29	0,55	1,86	0,738	0,082	0,364	0,548	keçid
SP 2	132	8,8	3,63	2,88	0,15	1,263	1,2	0,023	0,264	0,505	cavan
SP 3	13	0,86	2,56	4,11	0	0,625	0	0,625	0,324	0,579	cavan

Qeyd: n – fərdlərin sayı; $X_{\text{üm}}$ – fərdlərin ümumi sıxlığı (fərdlər/m²); $I_{\text{bəpa}}$ – bərpaolunma indeksi; I_{qoc} – qocalma indeksi; $I_{\text{əvəz}}$ – əvəzolunma indeksi; Δ – yaş indeksi; ω – effektivlik indeksi.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu növlərin ərazidə vəziyyətləri qənaətbəxşdir. Ancaq bu bitkilərin dekorativ faydalı xüsusiyyətlətinə görə əhali tərəfindən yeraltı orqanları ilə dərilməsi, ərazidə turizmin güclü inkişafı, nizamsız mal-qara otarılması onların sayının azalmasında əsas rol oynayır.

Əgər bu məsələləri həll edə bilməsək, biz Yer planetində gələcək dinc və sağlam həyatdan danışa bilmərik.